

Börikan Kagan

Category: Ertekiler, Kitapcy, Nukdaýnazar, Taryhy şahslar, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 января, 2025

Börikan Kagan BÖRI KAN KAGAN

Böri Kan (Mo-kan) Kaganyň adyny köpüňiz ilkinji gezek eşidýän bolmagyňyzam mümkin. Emma olam umumy türki milletleriň taryhynyň öwrenilmäge mynasyp iň beýik milli gahrymanlarynyň biridir. Böri Kan Kagan şan-şöhretly Göktürk döwletiniň esaslandyryjysy Bumin Kaganyň ikinji ogludyr.

Türki kowumlar bilen baglanyşykly maglumatlara juda baý bolan hytaý çeşmelerinde aýdylmagyna görä, Böri Kan (Mo-kan) berdaşly, sagdyn bedenli, pälwan we görmegeý şahsyýet bolupdyr.

Hytaý dilindäki çeşmelerde ady Mo-kan görnüşinde agzalýanam bolsa, «Mo» sözi hytaý dilinde «böri» ýagny «möjek» diýmegi aňladýar. Bilşiňiz ýaly, böri göktürkleriň legendar atasydyr. Şeýle hem hytaý çeşmelerinde agzalýan ähli hökümdarlarymyzyň adynyň başynda “Mo” sözi gelýär, megerem bu olaryň «atasynyň adyny» aňladýan bolmaly.

Böri Kan (Mo-kan) Kaganyň döwri türkmen döwletiniň hemme taraplaýyn ösen derejelere ýeten wagty bolupdyr. 553-nji ýylda az wagtlyk hökümdarlyk edip aradan çykan agasy Gara Kaganyň yzyndan tagta çykan Böri Kan kakasynyň we agasynyň alyp baran daşary syýasat doktrinasyny dowam etdirýär.

Ýeri gelende «Gara» diýen sözüň üstünde az-owlak durup geçmek isleýäris. Häzirki wagtda «gara» sözi babatda dürli garaýyşlar öňe sürülýär. Ilki bilen köne türkmen dilinde «gara» sözi reňki aňladýar. Medeniýetimizde «garanyň» manylaryna ser salsak, käte ertekilerde biri-biriniň garşysyna göreşýän iki şahsyýet “ak” we “gara” diýip atlandyrylýar. Meselem Ak Han, Gara Han. Belki-de “Gara Han” diýlen at hakynda mazalyja oýlanmak gerek. Bilşiňiz ýaly taryhymyzda sözüň hakyky

manysynda beýik şahsyýetler bolan birnäçe kaganyň tituly “Garadyr». Mysal üçin Oguz Hanyň kakasy uýgur dilinde ýazylan «Oguznamada» Aý Kagan diýip tutulsa, günbatarda ýaşayan türki taýpalaryň rowaýatlarynda Gara Han diýip ýatlanýar. Ýa bolmasa Göktürk kaganlygynyň esaslandyryjysy Buminiň uly ogly Gara Kagan (552-553) bilen birlikde, döwletiň günbataryna wekilçilik edýän we On Oklaryň dolandyryjysy bolan Isteminiň 576-njy ýylda aradan çykandan soňra kakasynyň ornuna geçen Tardunyň tituly hem «Gara Çor» bolupdyr. Hatda XVI asyrdada Sefewi hanedanlygynyň düýbünü tutan esasy türkmen oýmaklarynyň (taýpalarynyň) biriniň baştutanlygyny eden ustaçly begleriniň biriniň ady hem Gara Han bolupdyr. Häzirki wagta çenli bu ýagdaý gözden syrdyrylansoň Gara Kagan (Gara Han) titulyňy göteren türkmen beglerine hem üns berilip durulmandyr. Gozgan meselämizi içgin öwrenmek isleýänler bu hökümdar titulyňy üstünde durup geçmekleri gerekdir. Dogrusyny aýtsak, gadymy türkmenler (Garahanly türkmenlerden has öňler) hökümdarlarynyň hemmesine “Gara” titulyňy beräýmändirler.

Umumy türk medeniýetinde ugurlar şeýle atlandyrylýar: gündogar ~ gök ýa-da ýaşyl (aždarha), günbatar ~ ak (bars), günorta ~ gyzył (garasar guşy), demirgazyk ~ gara (ýylan).

Alymlar kosmografik manyda “ýagyz ýer” (goňras ýer) garanyň (halkyň), “ýaşyl kök (gök)” bolsa tagtyň (ýagny tör) alamaty bolandygyny aýdýarlar. Eger bu şeýle bolýan bolsa, göktürkmen ýazuw ýadygärliklerinden şu netijäni çykarmak bolýar: «gara» sözi ýeke-täk manyda «halk» diýmekligi aňladýar. Dilimizde-de gara sypaty pes derejäni aňladyp duranok, gaýtam beýik we kuwwatly manylarynda gelýär.

Gadymy türki çeşmelerde «güýjüň çeşmesiniň halkyň özüdigi» barada nygtap-nygtap ýazylýar. Aýratynam «garanyň» manylarynyň arasynda “kuwwaty” we “köneligi» ýatdan çykarmazlyk gerek. Emma biziň üçin täze bolan, hususanam Gara Hanly ady nukdaýnazaryndan bu at türki döwlet apparatynda demirgazygy aňladypdyr we gadymy türkmenlerdäki «gara» titulyňa dalaşgärlik etjek begler beýik, asylzada we belent mertebeli

adamlar bolmaly eken.

552-nji ýylda Göktürk kaganlygynyň başyna geçen Böri Kan Kagan şol wagt çar tarapa pytran we bir bölegi Hytaýa sygyňan juan-juanlary Hytaý döwletine syýasy gysyşlary etmek arkaly ýok etmegi başaryar. Göktürklere adam hasabynda görmedik bu kowuma kakasynyň we agasynyň edişi ýaly Böri Kan Kagan hem rahatlyk bermändir.

Hytaý çeşmeleri muny şeýle ýatlaýar. 555-nji ýylda Böri Kan hytaýlylardan dalda islän juan-juanlary Günbatar Weý döwletine ilçini ugratmak arkaly özüne berilmegini isleýär. Bu hanedan göktürkmenlerden çekinýändigini üçin juan-juanlary olara bermäge mejbur bolýar.

Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek: juan-juanlar bilen awarlar bir kowum däldir. Göktürk ýazgylarynda agzalýan awarlar we aparlar ak hunlardyr. Awarlar juan-juanlardan düýbünden başga kowumdyr. Taryhçylaryň indi şular ýaly ýalňyşlyklary goýbermezligi gerekdir.

Böri Kan Kagan tabynlygyndaky güýçleri ýerlikli ulanmagy başarypdyr. Şol bir wagtyň özünde hytaýlylaryň soňky döwürde göktürkmenlere garşy ulanan «agzyny alart-da höküm sür» syýasatyny ussatlyk bilen ulanypdyr.

556-njy ýylda tu-ýü-hunlaryň (mongol-tibet garyşykly kowum bolandyklary barada çaklamalaryň bolşy ýaly, türki dilli kowumdyklary barada hem çaklamalar bar) üstüne goşun çekýär we olary derbi-dagyn etmeginden başga-da, tu-ýü-hun hökümdarynyň aýaly bilen birlikde ençeme ýesirleri we genji-hazynalary edinýär. Oljanyň ep-esli bölegini serkerdelerine, ýakyn adamlaryna paýlaşdyrýar.

Gündogarda Hytaý bilen birlikde birnäçe döwletleri we kowumlary göktürkmenlere bakna edenden soňra, ýüzüni günbatara tarap öwürýär. Emma günbatar meselelerine Böri Kan Kaganyň adyndan onuň kakasynyň dogany Istemi Ýabgu jogap berýär. Böri Kan döwrüniň iri wakalarynyň biri-de şol wagtlar Aziýa Ýüpek ýolunyň söwda gatnaşyklarynda möhüm rol oýnan Ak hunlaryň-awarlaryň ýok edilmegidir. Istemi Ýabgu Ak hunlara garşy

Sasanylar bilen hyzmatdaşlyk edýär we netijede başga bir türkmen kowumy bolan Ak hunlaryň döwleti taryhyň çaňly sahypalaryna siňýär. Ak hunlaryň çarwa gatlagyny düzen ýuarhunlar 557-nji ýyldan öň gaçyp özlerini Ýewropa atýarlar. Ak hun-awar hereketi Wizantiýada juda täsirli bolýar. XI asyryň ortalarynda Gündogar Anadola gelen türkmenler eftalit-ak hun akymynyň dowamydyr (Türkiýede ýaşaýan türkmenleriň abdal taýpasynyň asly ak hunlardan gelip çykýar). Emma Ak hunlaryň ýerleriniň paýlanyşygynda Sasanylar bilen oňuşmadyk Göktürkler başgaça diplomatik hüjüme geçýärler we Eýrana garşy Wizantiýa bilen dil birikdirýärler. Iki ýurduň arasynda garşylyklaýyn ilçiler gidip-gelýär, netijede Göktürk kaganlygy bilen Wizantiýa imperiýasy Sasanylara garşy uruş yglan edýär. Wizantiýa bilen Eýranyň arasynda bir ýyla golaý dowam eden uruşda Sasany imperiýasy çagşamagyň bári ýanyna gelýär. Bu bolsa olaryň arap goşunlarynyň garşysynda şowsuzlyga uçramagyna getirýär.

Şol wagtlar gündogarda-da möhüm hadysalar bolup geçýärdi.

558-563-nji ýyllarda Hytaýdan Göktürklere dürli maksatlar bilen ilçiler gelýärdi. Böri Kan Kagan Demirgazyk Çi döwleti bilen gatnaşygyny kesip Demirgazyk Çou döwleti bilen hyzmatdaşlyga girýär. 563-nji ýylyň dekabrynda Göktürkmen döwletiniň we Çoularyň birleşen goşuny Çi ýurdunyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşen Çin-ýang şäherine hüjüm edýär. Bu ýörişe 100.000 adamlyk goşun bilen Böri Kan Kaganyň hut özi gatnaşýar. 564-nji ýylda Demirgazyk Çou özlerinden has güýji agdyk bolan Çi döwletine ýeňilenden soňra Böri Kan hem olar bilen gidişmegini bes edýär. Edil şol wagtam sowuk zerarly Göktürk goşuny uly ýitgä uçraýar.

Böri Kan Kaganyň döwründe Hytaý medeni taýdan göktürkmenlerden juda köp täsirlenmeleri alýar. Hususanam Hytaýyň esasy şäherlerinde buddist türkiler üçin ybadathanalar gurlupdyr, şäherlerde göktürkmenler ýaly geýinilipdir we hereket edilipdir.

Göktürk ýazuw ýadygärliklerinde «çar tarapa leşger dardan

kaganlaryň» hatarynda ýatlanýan Böri Kan özünden soňky geljek hökümdarlara güýçli we beýik döwlet galdyryp, 572-nji ýylda aradan çykýar. Böri Kan Kagan ýaşan döwründe birnäçe uly söweşleri başdan geçirýär. Üstünlikli daşary syýasaty ýöretmek bilen birlikde birnäçe ýurtlary biri-birine garşy küşgürýär, Hytaýyň çäklerinden daşardaky ençeme döwletleri öz golastyna salýar. Hytaý deňzinden Hazar deňzine çenli aralykda hökmüni ýöredýär, döwletiniň güýjüne güýç goşýar we şol wagt dünýäniň iň güýçli döwletleriniň biri bolan Hytaýdan ozduryp umumy türk taryhyndaky mynasyp ornuny almagy başarypdyr.

Böri Kandan soňra tagta geçen Tasparyň döwründe gynansakda, döwletiň ýokarky gatlaklarynyň we halkyň arasynda birnäçe agzalalyklar ýüze çykyp başlaýar. Bu ýagdaý bolsa göktürkmenleriň gelejekde pese gaçyş döwrüne gadam basmagynyň başlangyjy bolýar.

Professor Saadetdin GÖMEÇ.

«Orkun» žurnalynyň 59-njy sany,
Stambul-2003.

www.altayli.net saýtyndan alyndy.

Terjime eden: © Has TÜRKMEN. Taryhy şahslar